

Sayı: 1

Yıl: 1984

MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN - EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TÜRKLÜK ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

İstanbul - 1985

MERZİFONLU DEDEZÂDE MEHMED HİLMÎ EFENDİ

(1240-1329/1825-1913)

ORHAN BİLGİN*

HAYATI

Bugün Ankara'dan Samsun istikametine giderken Çorum'dan 70 km sonra bir dağın eteğinde ve çok verimli bir ovanın kenarında kurulmuş pek çok câmiî, eski medrese bâkiyeleri ve çarşılarıyla oldukça hareketli, şirin ve büyük bir kasabadan geçilir. Burası, Anadolu'nun en eski yerleşim merkezlerinden birisi olan Merzifon'dur. Muhteşem Malazgirt zaferimizi (1071) müteakib Türk hâkimiyetine geçen ve bu güne kadar bu hüviyetini muhâfaza eden bu kasaba, bilhassa Osmanlılar devrinde pek çok âlim, san'atkâr, edib, şeyh ve devlet adamı yetiştirmiştir.

Merzifon, Anadolu'da teşekkül edip, en parlak devrini XV. ve XVI. asırlarda yaşayan ilim ve san'at merkezlerinden Amasya'nın çevresinde onu saran ve besleyen muhitlerden biri, belki de en önemlisiydi. Nitekim bu asrın başlarına kadar Merzifon, eski kültürü ve onun kaynak dilleri olan Osmanlıca, Arapça ve Farsça'yı mükemmel derecede hazmetmiş münevverler yetiştiren san'at ve ilim muhitine, tadrîs müesseselerine sâhib bir Anadolu kasabasıydı. Hatta Tanzimat'tan sonra başlayan Garb kültürüne açılma cereyanı buraya da sirâyet etmişti. Bu ilim ve san'at muhitinin son ve en büyük temsilcilerinden biri de, Eyüp Sabrî (ölm. 1868), Hıfzî (ölm. 1893), Muallim İbrahim Cûdî (ölm. 1931) ve Yusuf Sıdkı (Bayram) (ölm. 1957)'ın muasırı, Dedezâde Mehmed Hilmî Efendi'dir.

Asrımızın başlarında vefat etmesine rağmen, Mehmed Hilmî Efendi'nin hayatına dâir vesikalar çok mahdud ve kifâyetsizdir. Bu vesikalardaki bilgiler de, onun, ferdi ve san'at hayatının bütün safhalarını, ana hatlarıyla bile, tesbit imkânı vermemektedir. Ayrıca kendisinin son derecede hazır cevap, hoş sohbet ve nüktedan olması, vefatını müteakib hakkında, doğruluğu şüpheli, pek çok menkibenin yayılmasına sebep olmuştur. Nitekim ölümünden sonra yazılan iki eserde¹ ondan

* Dr. Marmar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi öğretim görevlisi.

¹ Bk. Vehbi Cem (Aşkun), *Merzifon Şâirleri*, Merzifon, 1937, s. 55-73; Aziz Taşan, *Dün'den Bugün'e Merzifon*, İstanbul, 1979, s. 80-88.

bahsedilmekte, şiirlerinden bazı nümûneler verilmekte ve fakat bu iki eserde şâirimizin hayatının safhalarını yeterli ölçüde takib etmek mümkün olamamaktadır. Bu itibarla, yukarıda zikredilen iki eserdeki malûmattan başka Külliyyât'ının² baş tarafında yer alan ve 1902 yılında şâirimiz seksen yaşına yaklaşmışken yakın dostlarından Sâlih Sırrî Ergirevi'nin Arapça yazdığı takrîzden istifâde edilerek, hayatı ana hatlarıyla tesbit edilebildi.

Mehmed Hilmî Efendi, hicrî 1239 veya 1240 (milâdî 1824 veya 1825) tarihinde Merzifon'un Sormasût mahallesinde doğmuştur. Babası Merzifon'un en eski âilelerinden biri olan Dede-zâdelerden Hüseyin Efendi, annesi Hamîde hanımdır. Anne ve baba tarafından Merzifon'ludur. Nitekim bu hususu şâirimiz külliyyâtında:

“Merzifon'da hep gelüp geçmiş bizim ecdâdımız
Şöhretim oldu Dede-zâde Mehemed adımız”³

ve

“Ced be-ced şöhret Dede-zâde bana
Adıma derler Mehemed hâliya”⁴

diyerek belirtmektedir.

Nüfûstaki kayda göre doğum tarihi her ne kadar hicrî 1244 (miladî 1828) ise de⁵, bu tarihin doğru olması mümkün görülmemektedir. Zira şâirin yaşadığı devirde çocukların doğum tarihlerinin günü gününe kaydedilmediği, hatta çoğu def'a bir kaç sene sonra nüfûs kaydına geçirildiği bilinmektedir. Mehmed Hilmî Efendi'nin “Mevlidîye-i Nebevîye”sine te'lifinden 27 sene sonra yazılan Arapça takrîzde yaşının seksen olduğu ifade edilmektedir⁶. Şâirimiz, bu güzel eserini hicrî 1293 (miladî 1876) tarihinde te'lif ettiğini:

“Bin ikiyüz doksan üçte bu nizam
Avn-i rabbânî ile buldu hitâm”⁷

diyerek belirttiğine göre, mezkûr takrîzin 1320 (1902)'de yazılmış olması icab eder ki, bu da, Mehmed Hilmî Efendi'nin hicrî 1240 (milâdî 1825)

² Aşağıda muhteviyatı verilecek olan *Külliyyât*, Mehmed Hilmî Efendi'nin tesbit edilebilen bütün eserlerini ihtiva etmekte olup, Mart 1984 tarihinde İstanbul'da basılmıştır. Şâirin hayatı, eserleri ve edebî şahsiyetini yazarken çok sık müracaat edeceğimiz bu eser, bundan böyle sâdece *Külliyyât* olarak zikredilecektir.

³ Bk. *Külliyyât*, s. 77.

⁴ Aynı eser, s. 14.

⁵ Bk. Vehbi Cem, adı geçen eser, s. 55; Aziz Taşan, adı geçen eser, s. 80.

⁶ *Külliyyât*, s. 11.

⁷ Bk. Aynı eser, s. 14, str. 25.

senesinde doğduğunu gösterir. Ayrıca vefatına takaddüm eden günlerde yaşını soranlara “Yaşım doksan yüzden on noksan, onu da verir hazret-i Sübhan”⁸ diyerek cevap vermesi, vefat tarihinin kat’i olarak 1329 (1913) olduğu bilindiğine göre, doğum tarihinin nüfûstaki gibi değil, yukardaki gibi hicrî 1239 (milâdî 1824 veya 1825) yılı olması icab eder.

Adı Mehmed, mahlâsı Hilmî’dir. Daha ziyâde Hilmî Dede diye şöhret bulmuştur. Nitekim bu hususu kendisi de belirtmektedir⁹. Çocukluğunu ve gençliğini nasıl geçirdiği bilinmiyorsa da, yaşadığı muhite göre çok iyi ve mükemmel bir tahsil gördüğü, dinî ilimlerin yanında Arap-Fars dil ve edebiyatlarıyla Türk edebiyatının ve klâsik edebiyatımızın bütün inceliklerini lâyikiyle öğrendiği anlaşılmaktadır. Nitekim devrinin büyük şâir, edib ve müfessiri Giridli Sırrı Paşa’nın, Sivas vâlisi, Mesnevî şârihi Âbidin Paşa’ya yazdığı mektubda, Merzifon’un bir köyünde karşılaştığı Mehmed Hilmî Efendi ile geçirdiği bir geceyi “bin aya bedel olan Kadir gecesi”ne benzeterek ifade etmesi¹⁰, yukardaki görüşleri teyid etmektedir.

Dinî ve edebî ilimleri ne şekilde ve hangi yaşta ikmâl ettiği ve ilk vazifesini kaç yaşında aldığı bilinmemektedir. Ancak oldukça genç denebilecek bir yaşta Merzifon’da medrese müderrisliği ve bâzı resmî vazifeler almış olmalıdır. Bu ilk vazifelerinden tesbiti mümkün olabileni, 1281 (1865) tarihinde tâyin edildiği Merzifon ve Gümüşâbâd (Gümüşhâ çıköy) kazaları “nakîb ale’l-eshrâf” kaymakamlığıdır. Böyle nâzik ve ciddi bir vazifeye kırk yaşlarındayken getirilebilmesi için ilmî liyâkatı yanında muhitinin sevilen ve sayılan en belli başlı şahsiyetlerinden biri olması lâzımdır. Nitekim buna dâir berâtin ifadesi de bu hususu açıkça göstermektedir¹¹. Ayrıca Mehmed Hilmî Efendi’nin, henüz kırk küsur yaşındayken, 1283 (1866) yılında Edirne’deki İlmîzâde Fâzıl Efendi Medresesi’nin “ibtidâ-i hâric” (yanî ilk tedrisat) müderrisliği kadrosuna tâyin edilmesi¹², onun, ilim ve irfânının genişliğini ve aynı zamanda genç denecek yaşta yaşadığı muhitin dışına taşan haklı şöhretini göstermeğe kâfidir. Bu sıralarda, yâni 1280-1282 (1863-1865) yılları arasında Amasya mutasarrıfı olan Ziya Paşa ile dostluk kurmuş, ilmî ve edebî şahsiyetiyle onun teveccühünü kazanmıştır¹³. Belki de Mehmed Hilmî Efendi’yi İstanbul’daki alâkalı zevata ilk önce tavsiye eden Ziya Paşa’dır. Mehmed

⁸ Bk. Aziz Taşan, adı geçen eser, s. 81.

⁹ Bk. *Külliyât*, s. 54.

¹⁰ Bk. Sırrı Paşa, *Mektubât*, İstanbul, 1315, s. 99-100; *Külliyât*, s. 5-6.

¹¹ Bk. *Külliyât*, s. 7, nr. 11.

¹² Bk. Aynı eser, s. 2, nr. 1.

¹³ Bk. Aynı eser, s. 6, nr. 7.

Hilmî Efendi ile Ziya Paşa'nın tanışması ve dostluk kurmasına, bilhassa koşmalarıyla müstesna bir halk şâiri olduğu anlaşılan ve Ziya Paşa'nın Amasya mutasarrıflığında yanından ayırmadığı¹⁴ Merzifonlu Eyüp Sabrî'nin vâsıta olabileceği ihtimali de vardır.

Yukarıda bahsedilen ilk resmî vazifesinden sonra Mehmed Hilmî Efendi, Şeyhülislâm Boşnak Refik Efendi'nin meşihati esnasında, yanî 1283-1285 (1866-1868) tarihleri arasında, İstanbul'a dâvet edilerek, kendisine "rûûs" pâyesi verilmiş ve mezkûr şeyhülislâmın takdirini kazanmış, iltifâtına mazhar olmuştur. Adı geçen şeyhülislâmın şâirimize hususî bir alâka göstermesi ve onunla sohbet etme ihtiyacını hissetmesi, Mehmed Hilmî Efendi'nin ilmî vüs'atini ve edebî kudretini gösterir. Bu hâdise münasebetiyle şâirimiz, Boşnak Refik Efendi'nin medhinde altı kıt'adan mürekkebe bir şarkı nazmetmiştir¹⁵.

İstanbul'da bulunduğu sırada başta şeyhülislâm Boşnak Refik Efendi olmak üzere, tanışıp görüştüğü kimseler üzerinde çok müsbet bir intiba bırakmış olduğu anlaşılan Mehmed Hilmî Efendi, hicrî 1285 (milâdî 1868) senesi Rebül-âhir ayında Sultan Abdülazîz Hân'ın emriyle Erzincan Sancağı Evkaf Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir¹⁶. Bu vazifesinde ne kadar kaldığı belli değildir. Erzincan'ın sert iklimine intibak edemeyişi sebebiyle, her halde vazifeye başlamasından kısa bir müddet sonra, telgrafla şu istifânâmeyi arz ederek, istifâ etmiştir: "Ber-muktezâ-yı takdîr-i hâliku'l-insi ve'l-cânî âb u havâ-yı Erzincan bâdî-i za'f-ı kuvâ-yı cism ü cân olduğundan istifâmın kabûlü müsterhamdır, ferman... Hilmî"¹⁷. İstifâ ettikten sonra herhalde Merzifon'a gelmiş ve 1294 (1877) yılına kadar resmî bir vazifeye tâyin edilmemiştir. Mezkûr senenin Ramazan ayında Edirne'deki Kefevî Âsım Efendi Medresesi'nin boş bulunan "mûsile-i sahn" (yâni orta tedrisât) müderrisliğine tâyin edilmiştir¹⁸. Böyle mühim bir vazifeye tâyinini müteakib ne gibi faaliyetler icrâ ettiği bilinmiyorsa da, Merzifon'da tedris ile iştigal ettiği muhakkaktır. Bu tedris faaliyeti esnasında Merzifon kazası belediye reisliğine getirilmiş ve 1302-1303 (1884-1885) yılları arasında bu çok mühim ve nâzik idarî vazifeyi ifâ etmiştir¹⁹.

Daha sonra bulunduğu vazifelerden bir tanesinin Merzifon kazâsı İdâre-i Meclis âzalığı olduğu, bu vazifedeyken Sultan Abdülhamid Hân-i

¹⁴ Bk. Vehbi Cem, adı geçen eser, s. 15-16.

¹⁵ *Külliyât*, s. 36-37, nur. 15.

¹⁶ Aynı eser, s. 3, nr. 2.

¹⁷ Aynı eser, s. 4, nr. 4.

¹⁸ bkz. aynı eser, s. 5, nr. 5.

¹⁹ bk. Aziz Taşan, adı geçen eser, s. 48.

Sânî tarafından vazifelerinde gösterdiği üstün gayret ve liyâkatten dolayı tevcîh olunan Mecidî nişanının dördüncü rütbesine dâir aşağıda metni verilen 1311 (1893) tarihli berattan anlaşılmalıdır.

“Merzifon kazâsı İdâre-i Meclis âzasından kıdvetü'l-emâcid ve'l-ekârim Mehmed Hilmi Efendi, zîde mecduhu'nun vazîfe-i memûresinde müşâhed olan hizmet ü gayreti cihetiyle sezâvâr-ı âtifet-i senîye-i şâhânem olduğuna binâen bi'l-istîzan şeref-efzâ-yı sünûh u sudûr olan emr ü fermân-ı pâdişâhânem mücebince kendisine Mecidî nişân-ı zîşânının dördüncü rütbesinden bir kıt'ası inâyet ve ihsân buyurulmuş olduğunu mutazammın işbu berât-ı âlişânım takdir olundu”²⁰. Herhalde bu vazife ile birlikte memleketinde, kadrosu Edirne'deki Kefevî Âsım Efendi Medresesi'ne bağlı olarak, müderrisliğine devam etmekte idi. Nitekim 1316 (1899) senesinde yine Edirne'deki Şükrü Dede Medresesi'nde münhal bulunan “mûsile-i Süleymânîye” (yâni yüksek tedrisât) müderrisliği kadrosuna tâyin edilmiş²¹, 1322 (1904) yılında da aynı medresede terfi ettirilmiştir²².

Mehmed Hilmi Efendi'nin hayatının bundan sonraki safhalarına dâir, maalesef, elimizde her hangi bir vesika veya güvenilir malûmat yoktur. Ancak ömrünün geri kalan kısmını Merzifon'da geçirdiği muhakkaktır. Hayatının bu son safhasındaki vaziyetini, onu 1320 (1902) senesinde ziyaret eden yakın dostlarından sâlih Sırrî Ergirevi'nin *Meulidiye-i Nebevîye*'ye yazdığı takrîzi çok belîğ bir şekilde tasvir etmektedir. Bu takrîzin bâzi kısımları müteakib sayfalarda, hülâsa olarak, yer alacaktır.

Çok genç yaşta, belki çocukluk çağında, şiir yazmaya başlıyan Dedezâde Mehmed Hilmi Efendi, uzun denebilecek ömrünün son yıllarına kadar ilim ve san'at hayatını devam ettirmiştir. Nitekim tarihi belli olan şiirleri arasında 1327 (1909) yılına âit olanı vardır²³. Şâirimizin en son resmî ve idarî vazifesi ise, ölümünden çok kısa bir müddet önce, 1328-1329 (1910-1911) yıllarında deruhte ettiği Merzifon Belediye Reisliğidir²⁴. Mehmed Hilmi Efendi'nin bu ikinci belediye reisliği, onun, doksanına yaklaşan yaşına rağmen, bir taraftan şahsî kudret ve kabiliyetini bir taraftan da Merzifon halkının ne derecede sevgi, saygı ve takdirini kazandığını açıkça göstermektedir.

²⁰ *Kulliyât*, s. 5, nr. 6.

²¹ bk. *Aynı eser*, s. 6, nr. 9.

²² bk. aynı eser, s. 7, nr. 100.

²³ bk. *Aynı eser*, s. 87, nr. 129.

²⁴ Aziz Taşan, adı geçen eser, s. 48.

15 Mayıs 1913 tarihinde, birkaç yılı dışında, bütün ömrünü geçirdiği Merzifon'da, "vuslat-ı cân-ı cânân-ı hakikiyi intizâr ile"²⁵ geçirdiği günlerinin sonunda, vefat etmiştir²⁶. Nâşi, Kılıç Dede mezarlığına defnedilmiş, ancak daha sonra bu mezarlığın tesviyesi esnasında mezarı kaybolmuştur. Esefle belirtmek gerekir ki, bu tesviye esnasında kimse mezar taşına sâhib çıkmamış ve Merzifon'un bu büyük evlâdı bahr-i nisyâna garkolmuştur. Kılıç Dede mezarlığındaki mezar taşında hayat ve ölüm felsefesini pek veciz şekilde ifade eden ve sağlığında hususiyetle hazırladığı şu kıt'a yazılı idi²⁷.

"Aba giydim kaba giydim cihanda
Soyunup cümlesin koydum ben anda
Verüp bu hâki hâke, pâki pâke
Ere aslına ruhum lâmekânda".

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Dedezâde Mehmed Hilmî Efendi'nin yakın dostlarından Sâlih Sırrî Ergirevî'nin şâirimizin "Mevlidîye-i Nebevîye"sine 1320 (1902-1903) yılında yazdığı Arapça takrîzde ondan şöyle bahsetmektedir²⁸:

"Mehmed Hilmî Efendi, orta boylu, esmer benizli, ak sakallı, sevimli, güler yüzlü, alçak gönüllü, tatlı dilli bir zât olup, zamanın hoş sohbet ve fazilet sâhibi sîmalarından, büyük şâirlerinden, seçkin ve temiz şahsiyetlerinden, ümmetin sâlihlerinden ve takva sâhibi olanlarından, hususiyetle zamanın en kuvvetli zekâları arasında mahfûzâtı, ifadesinin belâgatı, anlatış tarzının güzelliği ile temâyüz etmiş bulunanlarındandır. Zamanından kırk sene önceki hatta daha eski hâdiseleri bugün veya birkaç gün önce cereyan etmiş gibi nakleder. Muhtelif eserlerde, tarih ve siyer kitaplarında görmüş olduğu çeşitli hikâyeleri sanki bu kitaplar yanındaymış da görüp onlardan okuyormuşcasına hikâye eder. Eski ve muasır şâirlerin şiirlerini bunları nazm ve inşâd eden kendisiymiş gibi talâketle ve hüsnü eda ile ezberinden okur. Zeki ve anlayışlı olanlar ona yakın olmaya, onunla birlikte bulunmaya, nakl ve hikâye ettiği şeyleri dinlemeye doyamazlar. Bu memlekette zaman bir eşini bir daha getiremez denilebilir. Burası onun doğduğu yerdir, vatanıdır, fakat yine de o, burada garîbdir, çünkü artık bu beldede onun kadrini ve derecesini bilenler, gereken hürmeti ve tâzimi

²⁵ bk. *Külliyât*, s. 34.

²⁶ bk. Vehbi Cem, adı geçen eser, s. 55-56; Aziz Taşan, adı geçen eser, s. 81.

²⁷ bk. *Külliyât*, s. 34, *Merzifon'un Monografyası*, İstanbul, 1980, s. 76.

²⁸ Bu arapça takrîz, azîz hocam Prof. Dr. Nihad M. Çetin tarafından tercüme edilmiştir.

gösterenler azalmıştır. Bu sebeple şu Türkçe beyti onun hakkında ve onun dilinde söylüyorum:

Olduysa zamanım nola uşşaktan âhır
Çün kâidedir sonra gelür bezme ekâbir

Şu Türkçe beyti de kendi dilimden tekrarlayacağım:

Bilinmez ârifin asrında asla kadr-i âsârı
Mihekk-i hâkile sencidedir nakd-i hüner dâim”²⁹.

Mehmed Hilmî Efendi’yi yakından tanıma saadetine erenlerden Merzifon eşrâfından merhum Feyzî Şarman ondan şöyle bahsetmektedir: “Nakîbüleşrâf kaymakamı Dedeşâde Hilmî Efendi, nev’i şahsına münhasır tarihî bir adamdı. Her bakımdan memleketin en büyük adamı sayılırdı. Mürettep dîvanı olduğu gibi, edip ve şâir bir zât olduğundan ve çok güzel söz söylediğinden herkesin hürmet ve muhabbetini celbederdi. Memlekete gelen vâli ve mutasarrıflara baş muhâtab olur, dâima takdirlerini kazanırdı. Bir asra varan uzun ömrünü, tatbik ettiği rejim sâyesinde sıhhat ve âfiyetle geçirmiştir. Her sabah erken kalkar, sabah namazından sonra uzun bir yürüyüşe çıkardı. İklimin hususiyetlerini bilir, sıhhatine çok dikkat ederdi. Karadut ağacı yaprağını açmadan kışlık elbiselerini çıkarmazdı. Sonbaharda da bu ağaç yapraklarını dökmeye başlarken yazlıklarını değiştirir, kürkünü giyerdi. Mahallî fikralarımızda yer alan bir çok sözleri atasözü gibi dillerde dolaşmaktadır. Hayatı örnek alınacak müstesna bir şahsiyeti”³⁰.

Mehmed Hilmî Efendi’nin hayatına dâir elde edebildiğimiz bilgiler yukarıda yazılanlardan ibarettir. Ancak tozlu raflarda unutulmaya ve yok olmaya yüz tutmuş eserlerin ortaya çıkarılıp neşredilmesi, şâirimizin hayatı ile alâkalı bilgilere yeni malzemenin eklenebileceği ümidini vermektedir. Azîz milletimizin Mehmed Hilmî gibi nice müstesna şahsiyetleri ihmâl ve lâkaydîlik yüzünden unutulmuş, eserleri ise, aynı sebeple, sonraki nesillere intikal ettirilemeyip yok olmuştur. Bu itibarla, ecdâdımızın nice zahmet ve meşakkatle meydana getirip bize bıraktıkları her türlü eseri önemsizdir, basittir, küçüktür demeden korumak, ortaya çıkarmak ve gelecek nesillere aktarmak zorundayız. Böylece, M. Fuad Köprülü’nün ifadesiyle “çünkü vücûde gelecek bu muhteşem âbide, büyük ve şerefli Türk milletinin asırlar boyunca muhtelif muhitlerde geçirmiş olduğu fikrî ve hissî safhaları ve o muhtelif safhalarda kendini gösteren Türk millî dehâsının vahdetini göstererek, istikbâldeki nesilleri aynı vahdet gâyesine sevkedecektir”.

²⁹ bk. *Külliyât*, s. 11-12.

³⁰ *Merzifon’un Monoğrafyası*, s. 76.

ESERLERİ ve EDEBİ ŞAHSİYETİ

San'at hayatının çok genç yaşta başladığını bizzat ifade eden Mehmed Hilmî Efendi, diğer birçok şâir ve edibimiz gibi, hiç bir zaman şiirlerini toplamak ve tertib etmek lüzûmunu duymamıştır. Bu sebeple de, yetmiş yaşına kadar yazdığı şiirlerinin pek çoğu zâyi olmuştur. Nihayet 1316 (1898) yılında Merzifonlu Yusuf Sıdkı (Bayram), bu tarihte yaşı yetmiş geçmiş bulunan şâirin gençliğinden beri, çoğu kaybolmuş "evrâk-ı perîşan" halindeki şiirlerini tertîb ve tebyîz etmek istediğini, aksi halde herkesin okuyup istifade etmesi lâzım gelen bu kıymetli eserlerinin zamanla unutulurak yok olacağını şâire arz etmiştir. "Üstâd-ı vatan" diye andığı edîb, âlim ve şâir Yusuf Sıdkı (Bayram)'ın bu arzusunu memnuniyetle kabuleden Mehmed Hilmî Efendi, o tarihte elinde mevcut olan eserlerini kendisine vermiştir. O da, bunları bir araya getirip beşte birini atarak, hâlen tek yazması bulunan mecmuayı tertîb ve tebyîz etmiştir. 86 sayfalık bir muhâsebe defteri olan bu yazma, Yusuf Sıdkı Efendi'nin çok güzel rik'a hattıyla yazılmıştır. Mecmuanın tertib edildiği hicrî 1316 tarihinden sonra şâirin yazdığı bâzı şiirler ise, bizzât şâir tarafından defterin başında ve sonunda boş bırakılmış sayfalara, hatta birkaç yerde kenarlara yazılmıştır. Sonradan şâir tarafından yapılan bu ilavelerin mecmuada bulunması gereken yerler de gösterilmiş ve işaret edilmiştir. Mehmed Hilmî Efendi'nin bu mecmuada mevcut eserleri Mart 1984 tarihinde İstanbul'da "*Külliyât*" adı altında basılmıştır. Bu eser, Mevlidîye-i Nebevîye ve Dîvan olmak üzere iki ana bölüme ayrılmakta, her bölüm de muhtelif küçük kısımları ihtiva etmektedir. *Külliyât*'ın tertibi şöyledir: Mehmed Hilmî ile ilgili bâzı vesikaların suretleri (s. 1-8); *Mevlidîye-i Nebevîye* (s. 9-22); Sâlih Sırrî Ergirevî'nin Arapça takrîzinin Prof. Dr. Nihad M. Çetin tarafından yapılan Türkçe tercümesi (s. 11-12); *Dîvan* (s. 23-90). Dîvan ise şu tâli kısımları ihtiva etmektedir: *Tevhîd, Na't v.s.* (s. 25-29); *Muanvenât* (nazmediliş sebebi şâir tarafından belirtilmiş parçalar, s. 30-34); *Medâyah* (s. 35-39); *Hicriyât* (s. 40-41); *Gazeliyât* (cem'an elli üç gazel, s. 42-63); *Musammâtlar* (s. 64-78); *Kıtaât* (s. 79-81); *Müfredât* (s. 82); Tarihler (s. 83-90).

Edebî şahsiyeti,

Mehmed Hilmî, külliyâtında eski edebiyatın san'at telâkkisinin mazmunlarla birlikte getirdiği dil unsurlarını ihmâl etmeksizin kullanmaktadır. Bu tabîi unsurların dışında fazla tasannua kaçıp, nâdir kelime ve tâbirleri umumiyetle kullanmaz. Ancak şiirlerinde işlediği mevzua göre dilinin sâdeleştigi veya ağırlaştığı görülmektedir. Bilhassa mühim olan husus ise, şâirin yaşadığı muhitte mütedâvil ve yazı dilinden uzaklaşmış olan

bâzı eski Türkçe kelime ve tâbirleri kullanmış olmasıdır. Aşağıda işaret edileceği gibi, yaşadığı muhitin örf ve âdetlerini işleyen şürlere bu kelimeler ayrı bir mahallî renk katar. Meselî:

Sağ u esen (“sağ-salim”),
Bunda medhaldâr olan kalsun mu yâ sağ u esen
Var mıdır dünyada bir mırâs ile kolun kesen?³¹

Dükeli (“dâimî”),
Çeldi seylâb-ı kazâ iki ayağın bir gün
Değdi bir göz ana hakdan dükeli rahmet ere³².

Tan mıdır (bunda hayret edilecek ne vardır)?
Efdal olsa âb-ı Kevser’den bu su
Tan mıdır, fevkında yoktur bir kuyu³³.

Tütütmek (“tüttürmek”),
Tütüttün âşık-ı miskîni ihlâk ettin acından
Biberlenmiş yüzün hâlinle gûya mâh-i tâb olmuş³⁴.

Çokmak (“havlayarak saldırmak”)
Ütanmaz sözden almaz bir edebsiz kim gerû durmaz
Çokar bir kerre kelb âsâ atarsan başına bir taş³⁵.

Şâirin bu husuyeti sâdece kelimelerde kalmaz, o, bir takım mahallî tâbir ve darb-ı meselleri de kullanır. Meselâ:

“Bitli bakla yerde kalmaz, kör alıcısı bulunur” darb-ı meselini şâirimiz şöyle kullanır:

Bulunur bitli bakla kör alıcı yerde kalmaz yâ
Senin çün bezl-i emvâl etseler de cûde nâz etme³⁶.

Yine “Dağ yürümezse abdâl yürür” darb-ı meselini şu şekilde kullanır:

Cân etti taleb durmadı asla dil-i meyyâl
Meşhur mesel dağ yürümezse yürür aboâl³⁷.

³¹ bk. *Külliyyât*, s. 34.

³² Aynı eser, s. 83 (bir köprünün tâmiri için yazdığı tarih manzumesinden).

³³ Aynı eser, s. 17.

³⁴ bk. Aynı eser, s. 59.

³⁵ Aynı eser, s. 41.

³⁶ Aynı eser, s. 46.

³⁷ Aynı eser, s. 82.

İnce kıyılmış Bafra tütününün zevk ve güzelliğini belki de ilk def'a o şiire sokmuştur:

Perçem kıyımı Bafra duhanı ile kahve
Nûş eyleyerek meclis olup gâyete vâsıl³⁸.

Uzun kış gecelerinde yapılan toplantılardaki tel helvasını eski edebiyatımızın üslûbu ile san'atına şöyle mâl eder:

Tel gibi temdîd-i âhımla bu şeb sultânıma
Hâlimi arzeylerim bî perde sabrım kalmadı
Zemherir-i asrda bir ehl-i derdim Hilmiyâ
Derde sabrım vardır amma berde sabrım kalmadı³⁹.

Kullandığı nazım şekilleri gazel, kasîde, mesnevî v.s. gibi dîvan edebiyatının klâsik nazım şekilleridir. En ziyâde rağbet ettiği şekil, umumiyetle diğer şâirlerde görüldüğü gibi, gazeldir. Bununla beraber, mevzûa göre nazım şekli seçtiği müşâhede edilmektedir. Tarih manzumelerinde ve hicivlerinde bu seçiş açıkça görülmektedir. Meselâ yaygın adıyla terci-bend şeklindeki sekiz hânelik uzun şiiri, hem muhtevası, hem nazım şekli ve vezniyle dîvan edebiyatında Ruhî-i Bağdâdî ve Ziya Paşa'ya ugrayarak gelen bir an'aneyi devam ettirmiştir. Murabba ve muhammes şekillerini de çok sevdiği anlaşılmaktadır. Zira bâzı gazellerin tahmisi suretiyle nazmettiği şiirleriyle birkaç murabbayı en başarılı şiirleri arasında yer alır. Meselâ Nâbî'nin Hz. Peygamber'in medhinde söylediği gazelin tahmisinin son iki kıt'ası şöyledir:

Bu nûzhetgâh-ı dil reşk-i cenân olmuş şerâfette
Riyâz-ı cennetin bir buk'ası düşmüş hakikatte
Hatâ ettim nazîri yoktur anın bâğ-ı cennette
Habîb-i Kibriyâ'nın hâbgâhıdır fazîlette
Tefevvuk kerde-i arş-ı cenâb-ı kibriyâdır bu.

Bu bâb-ı müstecâb üzre tazarrû eyle Allâha
Meded-hâh ol salât u hem selâm eyle şehinşâha
Yüzün üstünde git Hilmî sakın basma bu şehráha
Mürâât-ı edeb şartıyla gir Nâbî bu dergâha
Mutâf-ı kudsiyândır bûsegâh-ı evliyâdır bu⁴⁰.

Mevlidinde mesnevî şeklini seçmiş olması tabiidir. Çünkü hem şekil, hem vezin itibariyle "mevlid" tarzı, edebiyatımızda bir klâsik şekil

³⁸ Külliyyat, s. 53.

³⁹ Aynı eser, s. 32.

⁴⁰ bk. aynı eser, s. 74.

kazanmıştır. Bunun dışında mesnevî tarzında namzedilmiş başka bir parçaya külliyâtında tesadüf edilmez⁴¹.

Mehmed Hilmî Efendi, birkaç manzumesi hâriç, külliyâtında arûz veznini kullanmıştır. Ancak şiirlerinin, muhtevası nisbetinde vezin ve şekil bakımından başarılı olduğu söylenemez. Bunun sebebi, şâirimizin vezne ve şekle fazla ehemmiyet vermeyişindedir. Nitekim onun için şekil ve vezin basit bir vâsîtadan ibarettir; gâye, fikirlerin ve hislerin ifadesidir. Rahat kullandığı bâzı vezin ve nazım şekillerini umumiyetle tekrarlar. Bu bakımdan şiirlerinde vezin çeşitliliği yoktur. Ayrıca şekil bakımından fazla titiz de değildir. Meselâ -ân ile nihâyet bulan hecelerin arûzda bir uzun hece değerinde bulunduğunu üstâdın bilmemesi mümkün değildir. Fakat o, gerektiği zaman başka sessizlerle nihâyet bulan heceler gibi, bunları da bir buçuk hece sayabilmektedir. Buna mukabil, bir buçuk hece değerinde sayılması lâzım gelen meselâ “âh” sözünü sâdece bir uzun hece telâkkî ettiği de olur⁴². Yine şekle fazla ehemmiyet vermemesinin bir neticesi olarak, muhtelif bahirlerdeki vezinlerle söylediği kıt'aları külliyâtının yazma nüshasında rübaiyât başlığı altında toplanmış olması zikredilebilir.

Mehmed Hilmî Efendi'nin şiirlerinden mühim bir kısmı külliyâtının tertibi sırasında ayıklanmış, atılmış, bir kısmı da zamanında tesbit edilemediği için kaybolmuştur. Onun gençlik devresinde söylediği şiirler arasında her halde hece ile nazmedilmiş olanları da vardı. Külliyâtındaki birkaç manzumesinin, Yunus Emre'de olduğu gibi, arûzla mı heceyle mi nazmedildiğini kestirmek güçtür. Nitekim Külliyâtında yer alan bir şiir (nr. 55), bu yüzden bir gazel şeklinde verilmiştir. Mısralarında ara kâfiyeler taşıyan bu gazelin her beytinin birer dördlük hâlinde verilmesi belki daha doğru olur, böylece yedi heceli mısralardan müteşekkil dördlüklerle nazmedilmiş bir ilâhî meydana çıkardı. Kıt'aları arasında yer alan bir manzumesi (nr. 93) de 4 + 4 + 3 duraklı, 11 hecelidir.

Şekil bakımından olduğu gibi, m u h t e v a itibarıyla da Mehmed Hilmî Efendi'nin şiirleri dîvan edebiyatının kadrosunda yer alır. Tevhîd ve na'tten

⁴¹ Türk edebiyatında nazmedilen mevlidler için bk. İslâm Ansiklopedisi, Mevlid maddesi ve orada verilen kaynaklar. Ayrıca bk. Süleyman Çelebi, Mevlid (Vesîlet'ün-necât), nşr. Neclâ Pekolcay, İstanbul, 1980, s. 45-48. Bu araştırmalarla tesbit edilmiş olan mevlidlere Mehmed Hilmî'nin mevlidi ile Merzifon'a yakın bir mıntıkada nazmedilmiş olan ve mevcut bir nüshasının kenarındaki notlara göre Süleyman Çelibî'nin eseri gibi hususî merâsimle okunduğu anlaşılan Muhyî-i Tokâdî'nin mevlidini de ilâve etmek lâzımdır.

⁴² Meselâ en güzel şiirlerinden birisi olan ve külliyâtının 50. sayfasında Hz. Peygamber'e duyduğu engin sevgiyi dile getiren gazelinin kâfiyelerindeki *âh*, *mâh*, *şehrâh*, *şâh*, *nâgâh* okunurken bir buçuk hece değerinde uzatılmamalıdır.

hicve kadar değişik konuları işlemiştir. Fakat mızacına en uygun olan mevzûlar külliyyâtında açıkça kendisini hissettirmektedir. İşlediği mevzûlar ne olursa olsun, bütün şiirlerinde dinî-tasavvufî hava hissedilir. Ancak şiirlerinde hiç bir zaman dinî ve tasavvufî meseleleri tâlimî bir tarzda telkin eden bir edaya tesadûf edilmez. Zira din onda iğreti bir düşünce sistemi değildir. Onun hissiyatının ve heyecanlarının da temelinde dinî unsurlar vardır. Mevlidindeki büyük başarısının sırrını da burada aramak icab eder. Bu büyük eser, gücünü, İslâmî ve millî kültürü nüksansız yaşayan büyük âlim-san'atkârın Hz. Peygamber için duyduğu hudutsuz sevginin samimiyetinden almaktadır.

Mevcut şiirleri içerisinde beşerî aşka tahsis edilmiş olanı yok gibidir. Her ne kadar mutad hilâfına mısra şeklinde "Bu hoş gazelim sevgilime vuslatı nâkil" diye hususî bir başlık taşıyan bir gazelinde böyle bir hava varsa da, şâir aynı gazelin sonunu şu beyitle düğümlemektedir:
Zannetme beni başka derununda geçer var
Hilmî bu gibi sohbetin ezvâkına mâil⁴³.

Nedîm'in tarzında âşıkâne bir gazeli ile, lâtife havası taşıyan başka bir gazeli bu cümleden olarak zikredilebilir. Bunların dışındakiler ya dinî, ya tasavvufî veya ictimai yaraları dile getiren gazellerdir.

Mehmed Hilmî Efendi'nin şiirleri arasında ictimai meseleleri dile getirenlerin sayısı oldukça fazladır. Hicviyât adı altında toplanmış şiirlerinin yanı sıra, gazellerinin büyük bir kısmı, riyâ, rüşvet, zulm, ahlâkî bozukluklar, cehalet ve vefasızlık gibi ictimai yaralar karşısında şâirin duyduğu ızdırabın ifadesidir. Bilhassa vefasızlıktan sık sık şikâyette bulunur. Külliyyâtından alınan şu birkaç misâl bu hususu gâyet vâzih bir şekilde ortaya koymaktadır.

Kalması zerre kadar şimdi vefâ-yi insan
Bî-vefâ dosta sadâkat gibi mihnet mi olur?⁴⁴

Görmedim bir zerre dünyada vefâ ahabbdan⁴⁵.

Aldanma sakın zâhirine her kesin ey dil
Buğday deyu zan eylediğin belki kepektir
Dünya hele aks olduğuna şüphe mi kaldı
Düşmanlığı dostundur eden hem gülerektir

⁴³ bk. *Külliyyat*, s. 52.

⁴⁴ Aynı eser, s. 57.

⁴⁵ Aynı eser, s. 54.

Hiç var mı vefâ zerre kadar tecrübe eyle
Şâhin görünen belki zaîf bir kelebektir ⁴⁶.

Gülşen-i dârülfenâda Hilmîyâ râhat mı var
Bî-vefâ ahbâb ile lâıyıklı bir sohbet mi var? ⁴⁷.

Bî-vefâ âlemde sen kimden vefâ kılsan ümîd
Nâ-ümîd eyler dahî Lokman şifâ vermez sana ⁴⁸.

Şairimiz cehalet ve câhiller için şöyle demektedir:

Dünyâda hele mihnet-i câhil çekilir mi
Bu bâri tahammül eden âlemde eşektir ⁴⁹.

İlmiyle amel etmeyen insan mıdır âyâ
Hayvandan adal eyler ânı belki cehalet ⁵⁰.

Ta'n eylese kâmilleri câhil keder olmaz
Ursan teberi mermere hergiz eser olmaz ⁵¹.

Gözetmez adli hâkimler esîr-i rüşvet olmuştur
Açıktan hak olur zâyî' bu da başka cehalettir ⁵².

Ta'n eylese câhil ne gam erbâb-ı kemâle
Bed çehre hased etmektedir ehl-i cemâle ⁵⁴.

Âmil olmaz ise ilmiyle eğer bir âlim
Bundan eşna' dahi dünyada dalalet mi olur? ⁵⁴.

Peygamber olsa pederi fâide yoktur
Câhillere mevrûs olan fâhr-i haseb ne? ⁵⁵.

⁴⁶ bk. *Külliyât*, s. 65-66.

⁴⁷ Aynı eser, s. 72.

⁴⁸ Aynı eser, s. 42.

⁴⁹ Aynı eser, s. 66.

⁵⁰ Aynı eser, s. 68.

⁵¹ Aynı eser, s. 61.

⁵² Aynı eser, s. 56.

⁵³ Aynı eser, s. 46.

⁵⁴ bk. Aynı eser, s. 57.

⁵⁵ Aynı eser, s. 69.

Müdâhin oldu âlimler tama'la gözleri doymaz
Tamâmen azdı câhiller fesâd bundan ibârettir ⁵⁶

Mehmet Hilmî Efendi, külliyyâtının muhtelif yerlerinde riyâ hakkındaki görüş ve kanaatlerini ortaya koymaktadır. Bunlardan bâzılarını aşağıya derc ediyorum:

Riyâyâ olmağıl mecbûr, zinâyâ olmağıl makhûr
Gınâyâ olmağıl mağrur, olasin dâima dilşâd ⁵⁷.

Mescid u zâviyede cümle riyâkârânın
Mezheb û dîn-i mübîninde metânet mi olur?

Ser fûrû halka eder Hâlîka etmez secde
Bundan ednâ dahi İslâm'a hiyânet mi olur? ⁵⁸.

Evlâd-ı zaman şimdi iki yüzlü münâfık
Âdet gibi oldu bu sıfat bây u gedâyâ ⁵⁹.

Mestûr-i riyânın gözü görmez bu cihanı
Anlar mı o keyfiyyet-i âb-ı ineb ne? ⁶⁰.

Zulm ve zâlimler hakkındaki görüşlerinden bâzıları ise şöyledir:

Çok zâlim u gaddârı Hudâ etti perişân
Mağrûr olunur mu hele bu köhne binâyâ ⁶¹.

Koy zâlimi hâline yeter kendine zulmu
Elbet düşer bir gün olur bi'r-i amâyê
İzhâr-ı teessüf ederek zâlîme karşı
Daldırma ânı son derece zevk u safâyâ ⁶².

Çok hâneleri yıkmadadır zulm ü sitekler
Görmez nazar-ı ibret ile mâyesi kemler ⁶³.

⁵⁶ bk. Külliyyat, s. 56.

⁵⁷ Aynı eser, s. 44.

⁵⁸ Aynı eser, s. 57.

⁵⁹ Aynı eser, s. 65.

⁶⁰ Aynı eser, s. 69.

⁶¹ Aynı eser, s. 65.

⁶² Aynı eser, s. 65.

⁶³ Aynı eser, s. 66.

Hakk u bâtl fark olunmaz hükm gâliblerdedir
 Hâl-i âlem böyle şimdi kimse inkâr eylemez
 Denmede hakluya bedhu döndü mâna aksine
 Kalmadı bir zulm kim bu çarh-ı devvâr eylemez⁶⁴.

Hâinlerin efkârı bütün halka ezâdır
 Bir gün düşer anlar dahi girdâb-ı zevâle⁶⁵.

Hâinleri Hak uğrattır elbette belâyâ
 Zulmeyleyen iflâh olacak mı fukaraya?⁶⁶.

Rızâullâhı bulmak zulm ile Hilmî kuru dâva
 Nihâl-i yâbisi bağ-ı fenânın meyvedâr olmaz⁶⁷.

Cemiyetimizin ezeli derdi olan rüşvet hakkında şâirimiz de şikâyetçidir. Acaba bugünü görmüş olsa idi kanaati ne olurdu? İşte bu husustaki görüşlerini aksettiren birkaç beyit:

Mürteşiler sîm ü zer celbin dirâyet addedüp
 Zâlîme taltîf eder, Hak'dan dahi âr eylemez⁶⁸.

Göz dikip malına halkın gözetirken rüşvet
 Böyle câh ehline dâvâ-yı adâlet mi olur?⁶⁹.

Gözetmez adli hâkimler esîr-i rüşvet olmuştur
 Açktan hak olur zâyî' bu da başka cehalettir⁷⁰.

Ey dil bu gibi kîse pereste heme eyyâm
 Mahsûl-i emel rüşvet alıp ânı yemektir⁷¹.

Bak hâl-i zarûretle yatar şimdi refkin
 Bir fâide mi verdi âna aldığı rüşvet?⁷².

⁶⁴ Külliyyat, s. 62-63.

⁶⁵ Aynı eser, s. 46.

⁶⁶ Aynı eser, s. 64.

⁶⁷ Aynı eser, s. 62.

⁶⁸ Aynı eser, s. 62.

⁶⁹ Aynı eser, s. 56.

⁷⁰ Aynı eser, s. 56.

⁷¹ Aynı eser, s. 66.

⁷² Aynı eser, s. 70.

Mehmed Hilmi Efendi, yukarıda misâlleriyle izâh edilenlerden başka, ictimaî yara hâlindeki bâzı meseleleri de, içi kan ağlayarak, dile getirmiştir. Mezar taşına bile sâhib çıkmayan ahfâdı için ibret dersi olur ümidiyle, şâirimizin bu husustaki ifadelerini sıralıyorum:

Kizb u gaybet ile telvîs-i dehân eyleyerek
Hazret-i Hak'da o ağızla ibâdet mi olur? ⁷³.

Bâzılar kendisini cümleden âlâ görmüş
Böyle hülyâ gibi insâna denâet mi olur? ⁷⁴.

Ekser görülür bî-edeb ü hâin ü bî-din
Tâdâd olunur elsinede merd-i şecâet
Tezyîn-i lisândır ana elfâz-ı galîza
Bir kimsede kim olmaya bir zerre diyânet
Bed mâye olup nefsinde kulluk eden âdem
Fahr eyler ana olsa da bin türlü rezâlet ⁷⁵.

Emânet mahv olup gitti hiyânet çıktı meydâna
Edâ-yi istikâmet nezd-i âlemde kabahattir ⁷⁶.

Beğenmez bir kimseyi bir kimse hep tuğyâna yüz tuttu
Edebsizlik, hayâsızlık meğer bir turfe âdettir
Sadâkatle eğer mâdûnuna bir nush u pend etsen
Husûmetle kıyâma cür'et etmek de secâettir ⁷⁷.

İzzet sanur ebnâ-yi zamân zillet-i dehri
Tâbi olarak gaflet ile nefis ü hevâyâ ⁷⁸.

Başında belâ boğça gibi bağılı dururken
İcrâ-yi tabâbet ediyor şimdi kelemler

⁷³ bk. Külliyyat, s. 56.

⁷⁴ Aynı eser, s. 57.

⁷⁵ Aynı eser, s. 68.

⁷⁶ Aynı eser, s. 56.

⁷⁷ Aynı eser, s. 56.

⁷⁸ Aynı eser, s. 65.

Hazzâk-ı zamândan deyû aldanma tabîbe
Bir tecrübe-i sıhhat için ol seni semler ⁷⁹.

Ey tefâhür eyleyen emvâl-i Kârûnîsine
Sen gibi yüzbin değer insanı hazmeyler turâb ⁸⁰.

Çok hâin-i bidin görünür sûret-i hakdan
Çok kimselerin kaydı değildir ki edeb ne ⁸¹.

Temyîz-i hukûk nâmını telvîse çevirdin
Nâ-tâhire tâhir diyerek olalı rağbet
Kezzâb-ı cihân olduğunu anladı herkes
Bulmuş idin evvelde müzevir deyu şöhret ⁸².
Cemm olmada bir cifeye şimdi bir alay kelb
Onlardan ümîd etme nedir hüsn-i himâye ⁸³.

Mübâh olmuştur işret, kalmadı dünyâda hiç bir ayb
Helâl ile harâmın farkı yok bu ne cesârettir ⁸⁴.

Bulunmaz müsteşar u mu'temen bir zât âlemde
Zaman eşrâf ile âyâne memûr-i adâvettir ⁸⁵.

Geçen eyyâm ile hâl-i zamânı vezn eden anlar
Sayılmış âdet-i memdûhadan şimdi münâfiklik ⁸⁶.

Çoğaldı gün begün efsâd haset kibr ü hevâ müzdâd
Nihâyette olur berbâd ne hâldir anlamaz efrâd ⁸⁷.

⁷⁹ bk. Külliyyat, s. 67.

⁸⁰ Aynı eser, s. 43.

⁸¹ Aynı eser, s. 69.

⁸² Aynı eser, s. 70.

⁸³ Aynı eser, s. 65.

⁸⁴ Aynı eser, s. 56.

⁸⁵ Aynı eser, s. 56.

⁸⁶ Aynı eser, s. 52.

⁸⁷ Aynı eser, s. 44.

Biri oldukta iki ikiyi dört etmek için
Aldırır aynına her gûşeyi dünyâ-yi tama
Ümm-i dehrin nice evlâd-i ciğer-pâresini
Sattırır zillet ile ellere baba-yı tama⁸⁸.

⁸⁸ bk. Külliyyat, s. 43.